

Elisabete Arostegi
Mª Teresa Laespada
Ioseba Iraurgi

Violència en parelles adolescents, context recreatiu i consum d'alcohol: anàlisi de les representacions lligades al gènere

Recepció: maig 2016 / Acceptació: juliol 2016

Resum

El present article pretén analitzar les representacions lligades al gènere en els episodis de violència en parelles adolescents i la influència que exerceix sobre aquest tipus de conductes l'espai d'oci nocturn, on és freqüent el consum de drogues, principalment d'alcohol. S'ha desenvolupat un estudi qualitatiu amb 47 adolescents, d'entre 16-18 anys de 1r i 2n curs de Batxillerat de centres escolars de la Comunitat Autònoma del País Basc situats a la capital de cada territori. Quant als resultats, es contextualitza i es discuteix a partir de les narracions de les i els adolescents la percepció i les representacions lligades al gènere del consum d'alcohol i la violència entre parelles adolescents. Així mateix, es discuteixen possibles línies de treball a partir dels resultats.

Paraules clau

Violència en parelles adolescents, Gènere, Context recreatiu, Consum d'alcohol

Violencia en parejas adolescentes, contexto recreativo y consumo de alcohol: análisis de las representaciones ligadas al género

El presente artículo pretende analizar las representaciones ligadas al género en los episodios de violencia en parejas adolescentes y la influencia que ejerce sobre este tipo de conductas el espacio de ocio nocturno, donde es frecuente el consumo de drogas, principalmente de alcohol. Se ha desarrollado un estudio cualitativo con 47 adolescentes, de entre 16-18 años de 1º y 2º curso de Bachiller de centros escolares de la Comunidad Autónoma del País Vasco situados en la capital de cada territorio. En cuanto a los resultados, se contextualiza y se discute a partir de las narraciones de las y los adolescentes la percepción y las representaciones ligadas al género del consumo de alcohol y la violencia entre parejas adolescentes. Asimismo, se discuten posibles líneas de trabajo a partir de los resultados.

Palabras clave

Violencia en parejas adolescentes, Género, Contexto recreativo, Consumo de alcohol

Violence in Adolescent Couples, Recreational Context and Alcohol Consumption: an analysis of gender-related representations

This article sets out to analyse the representations related to gender in episodes of violence in teenage couples, and the influence exerted on these conducts by the context of nighttime leisure and recreation, in which the use of drugs – primarily alcohol – is frequent. A qualitative study was carried out with 47 young people between the ages of 16 and 18, in the first and second years of Senior Secondary education, from schools in the Basque Autonomous Community, and specifically in the capital of each of the three provinces. With regard to the results of the study, the perception and gender-related representations of alcohol consumption and violence in adolescent couples were contextualised and discussed on the basis of the young people's accounts of their experiences. In addition, possible lines of work on the basis of the results were discussed.

Keywords

Violence in adolescent couples, Gender, Recreational context, Alcohol consumption

Com citar aquest article:

Arostegi, E.; Laespada, Mª T.; Iraurgi, I. (2016). "Violència en parelles adolescents, context recreatiu i consum d'alcohol: anàlisi de les representacions lligades al gènere". *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 63, p. 49-59

- La violència que té lloc en el context de les relacions de parella d'adolescents i joves s'ha reconegut en els últims temps com un problema social i de salut pública per la seva alta prevalença i les seves greus conseqüències psicològiques, físiques i socials (Fernández-Fuertes, Fuertes i Orgáz, 2008)¹.

És en aquests contextos informals i festius nocturns on es produeixen els consums, les amenaces de patir abusos i agressions

En aquest període evolutiu s'esdevé l'experimentació amb les drogues i l'inici de les primeres relacions de parella, que es desenvolupen molt vinculades al grup d'amistats, de manera que els episodis de violència de parella transcorren habitualment en aquest context del grup d'iguals que utilitza l'oci, el carrer i la nit com a principal espai de trobada (Pazos, Oliva i Hernando, 2014). És en aquests contextos informals i festius nocturns on es produeixen la gran majoria dels consums, així com les amenaces o riscos de patir abusos i agressions (FSyC, 2016).

En l'anàlisi actual del fenomen de la violència entre parelles adolescents i també respecte del consum i el gaudi de l'oci adolescent s'ha considerat, d'una banda, la idoneïtat d'incorporar la perspectiva de gènere quant a construcció social responsable de les creences apreses sobre el paper tradicional d'homes i dones (Larrañaga, Yubero i Yubero, 2012) i, d'altra banda, la d'aplicar la metodologia qualitativa i discursiva per comprendre el sentit que atorguen les i els adolescents a les seves experiències i vivències en el món dels sentiments i les relacions de parella (Amurrio, Larrinaga, Usategi i Del Valle, 2010).

Essent el gènere una construcció social apresada de la diferència sexual entre homes i dones, i per això susceptible de canvi, la prevenció destinada a les persones més joves constitueix la millor intervenció per eradicar determinades creences i conductes abans que aquestes es consolidin i s'instaurin en la vida adulta. L'eficàcia d'aquests programes passa per atendre i entendre el sentit que atribueixen les i els protagonistes a les seves experiències quotidianes, a les seves preocupacions, a la manera en què perceben, pensen i actuen, fent visible la seva perspectiva a través de l'anàlisi dels seus discursos (Jociles, Franzé i Poveda, 2011).

És freqüent emborratxar-se en la vida recreativa nocturna i es relaciona amb altres comportaments de risc (Calafat, Fernández, Becoña *et al.*, 2013). La violència entre iguals es desenvolupa habitualment en aquest context nocturn on sol intervenir el consum d'alcohol (Altell, Martí i Missé, 2016) i, així, la normalitat amb la qual s'assumeix a la nit la violència entre iguals afavoreix l'ocurrència de la de parella i la de gènere.

Els testimonis oferts per les noies i nois participants en l'estudi ens permeten contextualitzar els moments i circumstàncies prèvies i concomitants en què habitualment es desenvolupen els episodis violents entre les persones que integren el vincle de parella.

Mètode

Estudi qualitatiu desenvolupat el 2015 amb 47 adolescents, noies i nois d'entre 16 i 18 anys de 1r i 2n curs de Batxillerat de centres escolars de la Comunitat Autònoma del País Basc. Es van realitzar 11 entrevistes en profunditat i 5 grups de discussió.

La mostra de l'estudi qualitatiu va provenir del contacte inicial establert amb les i els escolars per al desenvolupament d'un estudi quantitatiu previ al voltant de l'exercici i patiment de violència en el festeig adolescent. En el moment d'accés a les aules de nivells superiors per a complimentar els qüestionaris, es va preguntar a l'alumnat si desitjava participar en els grups de discussió que es concertarien a fi de conèixer la seva opinió i aprofundir sobre alguns dels aspectes tractats en el qüestionari. Atès que el volum de persones interessades a participar en els grups de discussió (GD) va ser major del que s'esperava, es va acceptar la possibilitat de participar en l'estudi a través de la realització d'entrevistes en profunditat (EP) de forma individual.

A tots i totes se'ls va informar del caràcter voluntari de la participació i que aquesta es regiria per la Llei Orgànica 15/1999 de protecció de la informació i tractament de les dades, garantint en tot moment la confidencialitat dels continguts que aportessin al grup i l'anonimat de les i els participants.

En el grup, o davant la persona a entrevistar, es va sol·licitar a les i els participants el seu permís per poder gravar els seus discursos per tal de recollir fidelment les seves paraules i poder exposar-les de forma textual a l'informe. Amb la seva anuència, la informació gravada dels GD i les EP va ser fidelment transcrita abans de ser analitzada.

L'instrument utilitzat en les dues tècniques va ser el mateix. Constava de tres blocs temàtics: la descripció dels espais i temps d'oci; qüestions relacionades amb el sexe, el gènere i el consum d'alcohol i els efectes del consum: alcohol, violència (entre iguals, de festeig, de gènere i d'altres) i altres riscos.

Resultats

Les baralles són habituals durant les nits dels caps de setmana

En els contextos d'oci nocturn resulten molt habituals les baralles i els episodis de violència física, però també els de violència verbal que es desenvolupa a través d'insults i humiliacions. Els qui no s'han vist embolicats/des en aquests esdeveniments n'han estat testimonis en innumbrables ocasions. "Sí,

és habitual. Una nit de festa a Vitòria veus un parell de mogudes segur [...] mogudes verbals, en plan insults, etc., i baralles” (Noi, 16). “Per aquestes zones (discoteques i carrers propers a discoteques) hi ha molts problemes perquè la gent es posa súper violenta” (Noia, 16).

L'alcohol, sempre present

Reconeixen obertament, i gairebé en exclusiva els nois, que l'alcohol els afecta en la seva percepció de la realitat, la seva susceptibilitat i autocontrol, i que moltes d'aquestes situacions serien valorades de diferent manera si no s'hagués begut.

Els nois admeten en major mesura que el fet de beure augmenta les seves probabilitats d'implicar-se en episodis de violència física. “Quan beus no et controles i pots fer qualsevol barbaritat” (Noi, 16). “En cas que hi hagi cap problema, estàs com més alerta, com esperant, no sé com dir-t'ho. Si hi ha una baralla o alguna cosa i no has begut, ja estàs tranquil i calmat, però amb alcohol, si passa res estàs més preparat per a una baralla” (Noi, 17).

Per contra, entre les noies sembla que augmenta la probabilitat de discutir o implicar-se en episodis de violència de tipus verbal. Elles, per la seva banda, esmenten haver presenciat més discussions que baralles amb violència física pel mig. “T'ajuda a passar-t'ho bé (l'alcohol), però també et pot portar a unes discussions que no vols, o a fer coses que no vols” (Noia, 16). “A veure, jo per exemple, quan estic una mica més borratxa sí que m'enfado més fàcilment” (Noia, 18).

La violència física, patrimoni masculí. La verbal, patrimoni femení

Tant els nois com les noies atribueixen als nois la violència física, mentre que la verbal era en major mesura patrimoni femení

Constatada l'ocurrència freqüent d'episodis de violència en els contextos d'oci nocturn es va voler saber, concretament, el paper que hi jugava el gènere. Així, a la pregunta sobre l'existència de diferències de gènere en aquesta qüestió, les respostes van ser clares i inequívokes. Tant els nois com les noies atribueixen als nois, en major mesura, l'ús de la violència física, mentre que la violència verbal era en major mesura patrimoni femení. Els mateixos nois, fins i tot, consideraven les noies “més tranquil·les” en aquest sentit.

“Jo crec que en els nois és més violència física i en les noies més verbal, en plan insults” (Noia, 16). “Sí, sí hi ha diferències perquè, en primer lloc, crec que això de posar-se agressius amb l'alcohol els passa majoritàriament als nois. Bé..., pot ser que també li passi alguna noia, però no sé, els nois normalment tenim més mal geni i ens escalfem abans. I tenim menys autocontrol. Jo no m'he trobat noies agressives, però n'hi deu haver” (Noi, 18).

L'ús de la violència: un mandat masculí

En moltes ocasions, el fet de ser home constitueix *per se* un factor de risc en tant que els rols i estereotips socials que se'ls atribueixen i que assumeixen en el procés de socialització els “obliga” a mostrar-se responent a allò que s'espera dels nois: valents, agressius, atrevits, durs, etc.

Aquesta qüestió no s'obvia per part de les noies, que assenyalen que ells, culturalment, estan obligats a “fer-se els xulos, els galls”. Ells assumeixen aquestes expectatives i mantenen la idea que cal “fer-se respectar” davant de la resta de nois i davant les noies.

Aquests mandats culturals, socials i educatius afavoreixen un determinat tipus de comportaments que posa els nois en situació de risc i vulnerabilitat davant de determinats perills: baralles, conducció temerària, etc.

“És que en noies sol haver-hi menys baralles perquè solen ser més tranquil·les. No volen mostrar que són com homenots. Hi ha una clara diferència. Les noies són menys violentes generalment, i encara que ingereixin alcohol no actuen de la mateixa manera que els nois, perquè els nois pretenen fer-se els mascles, però les noies són més tranquil·les per molt que beguin alcohol. Seran més prudents” (Noi, 17).

En un grup mixt de joves de 16 anys, parlant de les baralles:

(Noi, 16). –”És veritat, els nois, en general, cauen més en les baralles, i en les noies depèn.

(Noia, 16). –És perquè ells han de demostrar que són més *machotes*, han d'anar més de forts.

(Noi, 16). –És que cal fer-se respectar”.

La violència de gènere en el context d'oci nocturn

Diverses investigacions mostren que l'alcohol és la substància més implicada en la violència de gènere i que sota la seva influència, és a dir, en estat d'embriaguesa, el comportament respon a clars mandats culturals (Farapi, 2007).

Ni entre persones adultes, ni entre les més joves, les dones arriben a assolir el mateix estatus positiu que els homes a l'hora de relacionar-se en els contextos d'oci i consum (Rodríguez, Hernán, Cabrera i Romo, 2007). D'aquesta manera, el fet que una dona gaudeixi de la nit en els mateixos termes que els homes les situa en posició de vulnerabilitat davant de determinades conductes de risc, essent en moltes ocasions víctimes de violència sexual, de patir assetjament i abús sexual.

“Sempre hi ha nois que si hi ha una noia borratxa s’intenten aprofitar” (Noia, 16). “Sí. Jo més d’un cop m’he hagut de posar molt seriosa perquè un xaval no em deixava en pau. Perquè igual estàs a la discoteca i comencen apropant-se una mica. I a la primera no li dius res perquè no penses que vulgui apropar-se més. Però ja comença... que si a agafar-te... (Noia, 18).

“La vaig matar perquè era meva” en V.O. juvenil

Si els anteriors testimonis posen sobre la taula algunes claus d’interpretació de la violència en general i de la de gènere en particular, els següents es refereixen concretament als factors que estan implicats en la violència durant la relació de parella adolescent.

L’alcohol i la
gelosia actuen
com a variables
facilitadores de la
violència
en la parella

Sembla possible afirmar a través de l’anàlisi dels testimonis que l’alcohol i la gelosia actuen com a variables facilitadores de la violència en la parella. En aquest cas, les conductes violentes tenen com a destinataris/es, per una banda, terceres persones, les que “causen la gelosia”, i per l’altra la pròpia parella.

“Hi ha de tot, entre noies... perquè aquest és el meu xicot i estàs picant-li l’ullet..., o entre nois, el mateix. Hi ha molta gent que s’enfada per qualsevol ximpleria, i si estàs borratxo. més. Avui en dia la gent és molt gelosa, i més si estàs una mica borratxo i l’altre s’està deixant... que hi ha molta gent que sí, que li encanta posar gelosa la seva parella... que es deixa estimar, vaja.” (Noia, 16).

El consum d’alcohol juntament amb els mandats masculins als quals s’ha fet referència facilita una interpretació “particular” de qualsevol fet, sobretot dels relacionats amb qualsevol conducta d’un tercer respecte de la parella. Així, una simple conversa o la mirada d’una tercera persona sobre la parella “obliga” l’altre membre de la parella a “fer-se respectar”.

“També els nois, encara que siguin només amics, es posen gelosos quan estan borratxos si nosaltres parlem amb altres nois. Es posen a dir que estem *tontejant* i tal. I això no és així ni de lluny si no s’està borratxo. A classe, normalment, entenen que tinguis amics, però estant de festa es tornen molt més possessius. Si et veuen parlant amb un noi, igual vénen i t’agafen...” (Noia, 16).

En aquest cas sorgeixen determinades reaccions emocionals que s’entenen com “justificades” ja que sorgeixen amb l’objectiu de defensar una cosa que es considera pròpia. La conducta de defensa i la justificació de la mateixa és el resultat d’un aprenentatge grupal i cultural que determina com s’ha de defensar la propietat o l’entorn.

Nois i noies atribueixen els episodis de violència verbal i física principalment a la gelosia, i tot i que són més els nois implicats en baralles per aquesta qüestió, les noies també exerceixen sobre les seves parelles masculines cert control o vigilància sense que sigui tan habitual que elles actuïn físicament contra la noia a la qual atribueixen aquesta intenció amb els seus nois, però sí que ho facin amb violència verbal. Aquestes diferències atenen unes expectatives diferencials establertes per a homes i dones a l'hora de defensar la propietat, aplicada en aquest cas a la parella.

“Igual veus a la teva noia ballant amb un altre noi i tu vas begut, i ja t’alteres massa i vas a per ell” (Noi, 16). “Els meus amics s’han barallat per parlar amb una noia, perquè el seu xicot s’ha posat xulo” (Noi, 17). “Ah, sí, sí que es veuen noies borratxes que si el seu noi, també borratxo, està parlant amb una altra noia li munta un sidral. El noi flirteja més del compte i ella s’ho pren a la valenta perquè està borratxa...” (Noia, 16). “Ella es va posar bastant agressiva. Se sabia que no passaria res, van ser tot paraules...” (Noia, 16).

La violència de parella en el context d’oci nocturn

D’altra banda, els mateixos episodis de l’apartat anterior poden finalitzar amb una

baralla física o verbal entre els dos membres de la parella, atribuint-se entre si la conducta de provocar voluntàriament la gelosia de l’altre o l’altra.

“Jo, una persona que conec, el seu xicot va beure molt i va anar on era ella perquè ella estava parlant amb un noi i ell es va enfadar i li va preguntar què feia parlant amb un *tio* i ella li va contestar que ell també parlava amb noies i ell es va enfadar i va anar a pegar-li. I entre tots vam agafar el noi...” (Noia, 18).

Després de constatar a través dels testimonis que eren les noies les que patien en major mesura que ells aquest tipus de conductes, es va voler saber què passava després que s’esdevinguessin aquests episodis, quines eren les conseqüències, quin nivell de violència consideraven acceptable i si estaven disposades a perdonar.

“M’ho prendria molt malament, intentaria separar-me d’ell perquè no voldria fastiguejar-me la nit per ell, ja que és una situació en la qual no sap ni el que pensa. En el moment em cabrejaria, però l’endemà parlaria amb ell per veure si em pot explicar les coses o què. Si m’arriba a pegar, jo crec que m’hi tornaria. Intentaria pensar que ha estat perquè està borratxo. Si penses que ho ha fet de veritat, acabes malament, trista, ratllada i millor pensar que és perquè està borratxo, que no volia fer això en realitat. Intentar continuar el dia sense pensar en això. Si comences a raonar amb ell no farà ni cas, no pensarà en el que li estàs dient. L’endemà, si em dona explicacions dient-me que era perquè estava pet i tal, i si em demostra que se’n penedeix, sí que el perdonaria” (Noia, 16).

Es comprova que majoritàriament les noies estan disposades a perdonar les agressions si ocorren puntualment i que tendeixen a justificar-les si s'interpreten com a conseqüència de l'alcohol.

Conclusions

Sobre la base del que s'ha extret en els testimonis del nostre estudi es confirma la presència recurrent d'episodis de violència d'estil divers entre joves amb diferents vinculacions associats als contextos d'oci nocturn i interveint-hi, principalment, el consum d'alcohol. Així ho ratifiquen estudis realitzats recentment en el nostre context (Muñoz, Gámez, Graña i Fernández, 2010; Guzmán, Esparza, Alcántara, Escobedo i Henggeler, 2009; FSyC, 2016).

Respecte de l'àmbit de la violència de gènere trobem en el nostre estudi la vinculació entre el consum, fonamentalment d'alcohol, la nit i possibles agressions o violència de gènere de tipus sexual sobre les dones (Folgar, Rivera, Sierra *et al.*, 2015).

Tant l'alcohol com altres drogues influeixen en el funcionament cognitiu, reduint l'autocontrol, alterant la capacitat de processar la informació i reduint la de reconèixer els senyals d'avís previs a situacions potencialment generadores de violència. Pel que fa a qüestions culturals i de gènere, s'identifiquen en el nostre estudi testimonis sobre determinades conductes que pateixen les dones per part de nois joves, pel fet que ells interpreten que en aquest context poden exercir un poder sexual sobre les noies, les quals arriben a viure situacions d'assetjament o de violència de gènere.

Finalment, i pel que fa a la violència entre membres d'una parella vinculada per una relació de festeig, trobem que els testimonis que ens ofereixen les i els adolescents aparellats/des, molt vinculades als seus iguals en hàbits, temps i llocs d'oci, afegeixen als factors de risc esmentats la gelosia com a detonant dels episodis violents. En aquest sentit trobem que aquesta gelosia provoca que nois i noies discuteixin (elles) o es barallin (ells) amb tercers/es per "mirar" o "parlar" a la parella, i que després aquesta situació enfronti els membres de la parella entre si.

La realitat trobada en la nostra mostra coincideix amb altres evidències trobades a nivell internacional que han ratificat que la gelosia constitueix un dels factors causals de la violència de gènere. Atesa la seva importància s'ha iniciat fa poc una línia d'investigació sobre aquesta qüestió a fi d'analitzar la influència que aquests sentiments tenen sobre les relacions romàntiques juvenils (García-Leiva, Gómez-Jacinto i Canto, 2001).

Entre les raons explicatives de la violència que sorgeix davant dels episodis relatats en els seus discursos es fa referència, sobretot envers els nois, a una necessitat de fer-se respectar que a la literatura s'ha vinculat amb la cultura de l'honor (Shackelford, 2005), molt relacionada amb la construcció de la identitat de gènere masculina i amb conductes com la violència i el consum d'alcohol (Vázquez i Castro, 2009).

Zafra i Espartal (2008) assenyalen que la identitat de gènere masculina es relaciona significativament amb una major importància atorgada a l'honor i que se sustenta en una idea de masculinitat i feminitat que implica l'exercici del control per part de l'home i la submissió per part de la dona. La desigualtat en la relació justifica la violència sobre les dones per mantenir aquest *status quo*.

Finalment, i amb l'objectiu d'anar una mica més enllà i conèixer de quina manera reaccionarien les noies davant d'una hipotètica situació de violència física per part de les seves parelles, tenint en compte que se les identifica com a potencials víctimes d'aquest tipus d'agressions en major mesura que als nois, cal concloure que estan majoritàriament disposades a perdonar-les.

El consum d'alcohol, en qualsevol cas, no s'ha d'assumir com a causa de la violència, sinó com un indicador d'increment de la probabilitat d'ocurrència d'aquests comportaments sobre els quals també incideix el context i la construcció social de la identitat de gènere.

Afegeix Yela (2003) que la permanència de les joves en relacions de parella violentes pot explicar-se per una immaduresa emocional, la intensitat del sentiment, les creences estereotipades sobre rols i models sexistes, així com per les idees sobre l'amor romàntic.

I és que quan les i els adolescents s'enamoren, idealitzen la parella, toleren i perdonen conductes en nom de l'amor i pensen que si els tracten d'una determinada manera és per amor, sense distingir entre maltractament, amor i interès per la parella (Argüelles, 2014).

La base de les intervencions més recents per a la prevenció de la violència en les relacions de festeig integra totes aquestes qüestions així com la deconstrucció dels mites més habituals en els quals se sustenta l'amor romàntic.

Resulta òbvia la necessitat de treballar amb tots dos gèneres en la prevenció del problema a través d'activitats dirigides no només a evitar l'exercici de violència, sinó també el seu patiment.

La desigualtat en la relació justifica la violència sobre les dones per mantenir aquest *status quo*

L'àmbit escolar pot configurar-se com l'espai preventiu per excel·lència, atès que les primeres relacions de parella es produeixen entre persones encara escolaritzades i per la convicció que les conseqüències de qualsevol tipus de violència tenen una enorme transcendència en el desenvolupament adolescent.

Elisabete Arostegi
elisabete.arostegui@deusto.es
Professora de la Universitat de Deusto

Mª Teresa Laespada
laespada@deusto.es
Professora de la Universitat de Deusto

Ioseba Iraurgi
ioseba.iraurgi@deusto.es
Professor de la Universitat de Deusto

Bibliografia

Altell, G.; Martí, M.; Missé, M. (2016). “Perspectiva de género en espacios de ocio nocturno y drogas: observando los riesgos de las mujeres”. En: J. M. González (ed.). *Poniendo otras miradas a la adolescencia: Convivir con los riesgos: drogas, violencia, sexualidad y tecnología*. Bilbao. Publicaciones de la Universidad de Deusto, Deusto Digital 31.

Amurrio, M.; Larrinaga, A.; Usategui, E.; Del Valle, A. I. (2010). “Violencia de género en las relaciones de pareja de adolescentes y jóvenes de Bilbao”. *Zerbitzuan*, 47, 121-134.

Arguelles, M. E. (2014). *Violencia en el noviazgo adolescente*. Tesis Doctoral. Veneçuela. Universitat de Carabobo.

Calafat, A.; Fernández Hermida, J.R.; Becoña, E.; Juan, M.; Duch, M.; Fernández del Rio, E.; Salvá, J.; Monzón, S.; García-Toro, M. (2013). “Alcoholismas en contextos recreativos como sistema de prevención”. *Actas Esp. Psiquiatría*, 41 (1), 10-16.

Farapi Antropología Aplikatua (2007): Estudio documental sobre drogas y violencia de género, Colección Informe/Txostena, Observatori Basc de Drogodependències, Direcció de Drogodependències, Departament d'Habitatge i Afers Socials. Govern Basc. En http://www.gizaetxe.ejgv.euskadi.net/r40-2177/es/contenidos/informacion/publicaciones_ovd_inf_txostena/es_9033/adjuntos/informe_txostena18.pdf.

Fernández-Fuertes, A. A.; Fuertes, A.; Orgáz, B. (2008). “El CADRI en el estudio del comportamiento agresivo en las relaciones de pareja adolescentes”. En: J. A. González-Pineda y J. C. Núñez Pérez (eds.). *Psicología y Educación: un lugar de encuentro* (pp. 1622-1630). Oviedo: Ediciones de la Universidad de Oviedo.

Folgar, M. I.; Rivera, F. F.; Sierra, J. C.; Vallejo-Medina, P. (2015). “Bingedrinking: conductas sexuales de riesgo y drogas facilitadoras del asalto sexual en jóvenes españoles”. *Suma Psicológica*, 22(1), 1-8.

FSyC, Fundación Salud y Comunidad (2016). Informe Noctambul@ 2015-2016. En: <http://www.drogasgenero.info/noctambulas/informes/>

García-Leiva, P.; Gómez, L.; Canto, J. (2001). “Reacción de celos ante una infidelidad: diferencias entre hombres y mujeres y características del rival”. *Psicothema* 13(4), 611-616.

Guzmán, F.; Esparza, S.; Alcántara, S.; Escobedo, I.; Henggeler, T. (2009). “Consumo de alcohol en jóvenes y su relación con la violencia psicológica en el noviazgo”. *Revista electrónica Saúde Mental, Alcool e Droga*, 5(2), 3.

Jociles, M. I.; Franzé, A.; Poveda, D. (2011). *Etnografías de la infancia y de la adolescencia*. Madrid: Catarata.

Larrañaga, E.; Yubero, S.; Yubero, M. (2012). “Influencia del género y del sexo en las actitudes sexuales de estudiantes universitarios españoles”. *SummaPsicológica UST*, 9(2), 5-13. Disponible en: http://pepsic.bvsalud.org/scielo.php?pid=S0719-448X2012000200001&script=sci_arttext.

López-Zafra, E. (2008). “Relación entre Cultura del Honor e identidad de género: el papel del sexo, edad y nivel de estudios en la predisposición a la violencia”. *Estudios de Psicología*, 29, 209-220.

Muñoz-Rivas, M. J.; Gámez-Guadix, M.; Graña, J. L.; Fernández, L. (2010). “Violencia en el noviazgo y consumo de alcohol y drogas ilegales entre adolescentes y jóvenes españoles”. *Adicciones*, 22(2), 125-134.

Pazos, M.; Oliva, A.; Hernando, A. (2014). “Violence in young and adolescent relationships”. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 46(3), 148-159.

Rodríguez, A.; Hernán, M.; Cabrera, A.; García, J. M.; Romo, N. (2007). “¿Qué opinan adolescentes y jóvenes sobre el consumo de drogas recreativas y conductas sexuales de riesgo?”. *Adicciones*, 19, 153-167.

Shackelford, T. K. (2005). “An Evolutionary Psychological perspective on cultures of honor”. *Evolutionary Psychology*, 3, 381-391.

Vázquez García, V.; Castro, R. (2009). “Masculinidad hegemónica, violencia y consumo de alcohol en el medio universitario”. *Revista mexicana de investigación educativa*, 14(42), 701-719.

Yela, C. (2003). “La otra cara del amor: mitos, paradojas y problemas”. *Encuentros en Psicología Social*, 1(2), 263-267.

Zafra, E. L.; Espartal, N. R. (2008). “Relación entre cultura del honor, celos y satisfacción en la pareja”. *Boletín de Psicología*, 94, 7-22.

1 Nota dels autors: la investigació forma part de la tesi *La violencia en el noviazgo adolescente*, defensada per Elisabete Arostegui Santamaria el 8 de febrer de 2016 a la Universitat de Deusto.